

Teisininkas Darius Žalimas apie Lietuvos okupaciją ir tarptautinę teisę

Lietuvos Respublikos okupacija ir aneksija kaip tarptautinis nusikaltimas

Sovietų Sąjunga Lietuvoje realizavo slaptuosius Molotovo-Ribentropo pakto protokolus palaipsniui.

1939 metų rugsėjo 1 dieną prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, tą pačią dieną Lietuvos Respublika paskelbė, kad „pasilieka neutrali“.¹ Tačiau jau 1939 metų spalio 10 dienos Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutarties 4 straipsnyje Lietuva buvo įpareigota įsileisti Sovietų kariuomenės įgulas, todėl „prarado neutralios valstybės statusą ir tapo priklausoma nuo TSRS užsienio politikos.“² Šios sutarties sudarymo aplinkybės rodo, kad Lietuva buvo priversta įsileisti svetimą kariuomenę. Derybose dėl sutarties sudarymo Stalinas pranešė apie tai, kad Sovietų Sąjunga kartu su Vokietija pasidalijo Europą, įskaitant ir Lietuvą. Grasinta, kad SSRS vis tiek nesiskaitys su Lietuvos neutralitetu, taip pat neatiduos teisėtai Lietuvai priklausančio Vilniaus, jeigu Lietuva nesutiks su Savitarpio pagalbos sutartimi. Sovietų diplomatija sumaniai pasinaudojo Vilniaus klausimu, siekdama savo interesų: kol Lietuva nenorėjo sutikti su Sovietų bazėmis jos teritorijoje, Vilniuje organizuotos demonstracijos, reikalaujančios Sovietų valdžios, o Molotovs derybose su Lietuva pareiškė, kad „Tarybų Sąjungos vyriausybė negalės ilgai raminti Vilniaus darbo žmonių ir nepaisyti jų reikalavimų.“³

Todėl Sovietų Sąjunga pažeidė 1920 metų Lietuvos - Rusijos Taikos sutarties 5 straipsnį, pagal kurį Rusija apsiėmė Lietuvos „neutralitetą saugoti ir dalyvauti garantijose tam neutralitetui išlaikyti“⁴ (kalba netaisyta). Drauge buvo pažeistos ir 1907 metų Hagos konvencijos dėl neutralių valstybių ir asmenų teisių ir pareigų sausumos karo metu nuostatos, kurios numato neutralios valstybės teritorijos neliečiamybę ir draudžia kariaujančioms šalims ją naudoti kariniams tikslams. Verta prisiminti, kad 1907 metų Hagos konvencija yra paprotinės tarptautinės teisės išraiška.

Doktrinoje teisė į neutralitetą priskiriama valstybių pagrindinių teisių kategorijai. Nesiskaitydama su šia Lietuvos teise. Sovietų Sąjunga pažeidė valstybių suverenios lygybės principą. Pagal jį valstybės turi teises į visišką suverenitetą, iš jų ir teisę į neutralitetą.

Kitas valstybių suverenios lygybės principo pažeidimas yra tai, kad SSRS, sudarydama ir vykdydama slaptuosius Molotovo-Ribentropo pakto protokolus, nesilaikė pareigos gerbti Lietuvos suverenitetą. Išsamiau to neapžvelgsime, kadangi tai jau nagrinėta.

Sovietų Sąjunga, okupuodama ir aneksuodama Lietuvą, pažeidė ir kitus pagrindinius tarptautinės teisės principus. Visų pirma nesilaikyta draudimo naudoti jėgą. 1940 metų pavasarį Vakaruose žlungant Prancūzijai, Sovietų Sąjunga ėmėsi šiurkštaus spaudimo Lietuvos Respublikos atžvilgiu. Tų pačių metų birželio 14 dieną Lietuvos vyriausybei buvo pateiktas ultimatumas, kuriame Lietuva kaltinta provokacijomis prieš rusų karius, Savitarpio pagalbos sutarties pažeidimais, nukreiptos prieš SSRS karinės sąjungos su Latvija ir Estija sudarymu. Vienas ultimatumo reikalavimų buvo įleisti į Lietuvos teritoriją faktiškai neribotą papildomą Sovietų armijos kiekį, kurio užtektų neva „tinkamai įgyvendinti

¹ Žr.: 1939 m. rugsėjo 1 d. Respublikos Prezidento aktas, „Lietuvos okupacija ir aneksija, 1939-1940 dokumentų rinkinys“, Vilnius, „Mintis“, 1993, p. 61.

² „Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos komisijos 1939 metų Vokietijos - TSRS sutartims ir jų pasekmėms tirti išvados“, „Tiesa“, 1989 m. rugpjūčio 22 d., Nr. 193(14112).

³ Juozas Urbšys „Lietuva lemtingaisiais 1939-1940 metais“, Vilnius, „Mintis“, 1988, p. 33.

⁴ „Lietuvos okupacija ir aneksija, 1939-1940: dokumentų rinkinys“, Vilnius, „Mintis“, 1993, p. 31.

Sovietų Sąjungos ir Lietuvos savitarpio pagalbos sutartį ir užkirsti kelią provokacijos veiksams.”⁵

Sovietų Sąjungos ultimatumas neturėjo jokio faktinio ir teisinio pagrindo. Jis buvo įteiktas tiesiogiai grasinant panaudoti karinę jėgą ir paskelbiant, kad papildomi Sovietų kariniai daliniai bus įvesti į Lietuvą bet koku atveju. Lietuvos vyriausybė nerado kitos išeities ir patenkino ultimatumo reikalavimus. Sovietų kariuomenė įžengė į Lietuvą 1940 metų birželio 15 dieną, užėmė šalies strateginius centrus ir objektus. Taip buvo įvykdyta Lietuvos Respublikos okupacija, t. y. faktinis jos teritorijos užėmimas ir buvimas svetimos valstybės valdžioje. Tai buvo taip vadinama „taiki“ okupacija,⁶ kurią tarptautinė teisė supranta kaip okupaciją nepaskelbus karo ir ne sutartiniu pagrindu. Tokia užsienio teritorijos okupacija prilyginama jėgos naudojimui, todėl iš esmės jai taikomos karinę okupaciją reglamentuojančios teisės normos. Akivaizdu, kad Sovietų Sąjunga tokiais savo veiksmais pažeidė Briando-Kelloggo pakto 1 straipsnį. Šis pažeidimas jau nagrinėtas, dera tik pridurti, kad 1929 metų balandžio 5 dieną Lietuva prisijungė prie Sovietų Sąjungos inicijuoto vadinamojo Litvinovo protokolo (Protokolo dėl atsisakymo nuo karo kaip nacionalinės politikos priemonės), pagal kurį Briando-Kelloggo paktas santykiuose tarp protokolą pasirašiusių šalių įsigaliojo anksčiau negu numatyta pačiame pakte.⁷

Sovietų Sąjunga taip pat pažeidė 1926 metų Nepuolimo sutarties su Lietuva 3 straipsnį, įpareigojusį šalį „susilaikyti nuo bet kurių agresijos veiksmy.“⁸ Raudonosios armijos įžengimas į Lietuvą kaip tik ir buvo agresija, atitinkanti 1933 metų Lietuvos-SSRS Sutarties užpuolimo sąvokai apibrėžti 2 straipsnio 2 punkte duotą vieną iš užpuolimo apibrėžimų - įsibrovimas ginkluotomis jėgomis, net ir karo nepaskelbus į kitos valstybės teritoriją.⁹ Beje, toks agresijos apibūdinimas laikytinas ir paprotinės teisės dalimi, nes 1933 metų sutartis buvo sudaryta atsižvelgiant į Briando-Kelloggo paktą. Su Sovietų Sąjunga Konvenciją užpuolimui apibrėžti pasirašė 9 valstybės. Konvencija analogiška Lietuvos-SSRS sutarčiai, tik Lietuva nenorėjo jos pasirašyti kartu su Lenkija, tad sudarytas atskiras dokumentas Be to, 1974 metų JTO Generalinės Asamblėjos Rezoliucija dėl agresijos apibrėžimo rodo, kad nuo 1933 metų šis apibrėžimas iš esmės nepasikeitė.

Sovietų Sąjunga pažeidė ir tos pačios 1933 metų sutarties su Lietuva 3 straipsni pagal kuri agresijos negalima pateisinti „jokiu politinio, karinio, ekonominio arba kokio nors kito pobūdžio samprotavimu.“¹⁰ Todėl ultimatumė nurodytos priežastys net jeigu ir būtų turėjusios pagrindą, nepateisintų įsiveržimo į Lietuvą. Beje, pačios ultimatumo sąlygos buvo pažeistos: įvykdyta okupacija, o ne laiduotas Savitarpio pagalbos sutarties laikymasis.

Tai, kad Lietuvos Respublika priėmė ultimatumą, nepadarė Sovietų Sąjungos veiksmy teisėtais. Juk Lietuvos sutikimas išgautas grasinant jėga. Be to, SSRS nelaukė Lietuvos sutikimo ir pradėjo pasienyje provokacijas dar iki ultimatumė nurodyto laiko pasibaigimo. Jeigu pažeisti imperatyvūs tarptautiniai teisiniai įsipareigojimai, nukentėjusios valstybės sutikimas nepašalina įvykdytų prieš ją veiksmy neteisėtumo. JTO Tarptautinės teisės komisija padarė išvadą, kad „sutikimas, gautas naudojant prievartą, nėra sutikimas, ir ši veika yra tarptautinės teisės pažeidimas.“¹¹ Tai patvirtina ir valstybių praktika: 1973 metų Čekoslovakijos ir VFR sutartis skelbia, kad 1938 metų rugsėjo 29 dienos Miuncheno susitarimas buvo primestas jėga, todėl yra niekinis.

Antra, Sovietų Sąjunga pažeidė tarptautinių ginčų taikaus sureguliojimo principą. Šio principo

⁵ Juozas Urbšys „Lietuva lemtingaisiais 1939-1940 metais“, Vilnius, „Mintis“, 1988, p. 106.

⁶ Apie taikią (pacific) okupaciją žr.: „Encyclopdia of Public International Law“, Amsterdam, Elsevier Science Publishcrs, 1982, vokime 4, p.p. 67-70.

⁷ Žr.: ten pat 1990, vokime 12, p. 44.

⁸ „Lietuvos okupacija ir aneksija, 1939-1940: dokumentų rinkinys“, Vilnius, „Mintis“, 1993, p. 42.

⁹ Ten pat, p. 48.

¹⁰ „Lietuvos okupacija ir aneksija, 1939—1940: dokumentą rinkinys“, Vilnius, „Mintis“. 1993, p. 49.

¹¹ V. Vadapalas, V. Žalys „Ar galioja aneksijai senaties terminas“, „Atgimimas“, 1989 m. rugpjūčio 18-25 d., Nr. 29(42).

pagrindinis reikalavimas - visi ginčai „turi būti sprendžiami tik taikiomis priemonėmis.“¹² Net ir laikydama savo pretenzijas Lietuvai pagrįstomis, SSRS turėjo šį ginčą spręsti taikiai. Jau Tautų Sąjungos Statutas skelbė, kad valstybės visų pirma turi stengtis ginčus sureguliuoti taikiai. Kartu Sovietų Sąjunga pažeidė Briando-Kelloggo pakto 2 straipsnį, kuriame jau buvo užfiksuotas valstybių įsipareigojimas visus galimus tarpusavio „bet kokio pobūdžio ir kilmės ginčus spręsti lik taikiomis priemonėmis“.¹³ Kadangi šis paktas tapo paprotinės teisės dalimi, galima teigti, kad 1940 metais jau egzistavo taikaus ginčų sureguliuavimo principas. Be to, Sovietų Sąjunga dar pažeidė 1926 metų Nepuolimo sutarties su Lietuva 5 straipsnį, numatantį ginčų tarp šalių sprendimą sudarant taikomąsias komisijas, jeigu nerandama kompromiso diplomatinio keliu.¹⁴

Trečia, savo veiksmais Sovietų Sąjunga pažeidė nesikišimo į kitų valstybių vidaus reikalus principą. Savo ultimatumu ji reikalavo pakeisti Lietuvos Respublikos vyriausybę bei atiduoti teismui vidaus reikalų ministrą ir Valstybės saugumo Apartamento direktorių. Maža to, naujos vyriausybės sudarymui vadovavo Sovietų Įgaliotinis G. Dekanozovas. Ši vyriausybė todėl jau buvo Sovietų politikos įrankis. Ji organizavo rinkimus į taip vadinamą Liaudies Seimą, kuris 1940 metų liepos 21 dieną priėmė Deklaraciją apie valstybės santvarką.¹⁵ Taip buvo įvesta Sovietų santvarka, o Lietuva paskelbta Socialistine Sovietų Respublika. Liepos 22 ir 23 dienomis Liaudies Seimas priėmė Deklaraciją, skelbiančią žemę valstybės nuosavybe bei Bankų ir stambiosios pramonės nacionalizavimo deklaraciją.

Aišku, kad visi šie klausimai buvo tik Lietuvos vidaus reikalas. O nesikišimo į vidaus reikalus principas apima valstybės teisę spręsti savo reikalus be įsikišimo iš išorės. Šis principas yra išvestas iš valstybių suverenios lygybės principo, nes „teisę į suverenitetą ir nepriklausomybę atitinka pareiga nesikišti į kitų valstybių vidaus reikalus.“ Be to, jau įvesdama savo kariuomenę į Lietuvą, Sovietų Sąjunga pažeidė nesikišimo į kitų valstybių vidaus reikalus principą, nes į ją įeina ir draudimas naudoti jėgą.

Nesikišimo į kitų valstybių vidaus reikalus principą Tarptautinis Teismas 1986 metų Nikaragvos ir JAV byloje dėl karinių ir pusiau karinių veiksmų Nikaragvoje ir prieš ją traktavo kaip paprotinės tarptautinės teisės neatskiriamą dalį.¹⁶ 1940 metais šis principas jau buvo paprotinėje tarptautinėje teisėje, nes Tautų Sąjungos Statutas draudė Tautų Sąjungai kištis į valstybių jos narių išimtinės vidaus kompetencijos klausimus, taip pat jau buvo nusistovėjusi praktika dvišalėse sutartyse įpareigoti valstybes nesikišti į viena kitos vidaus reikalus. Beje, savo veiksmais SSRS pažeidė 1939 metų Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos-Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutarties 7 straipsnį, kuriame fiksuotas šalių įsipareigojimas nepažeisti viena kitos „suverenių teisių, ypač jų valstybinės santvarkos, ekonominės ir socialinės sistemos, karinių priemonių ir bendrai nesikišimo į vidaus reikalus dėsniu.“¹⁷

Ketvirta, Sovietų Sąjunga pažeidė tautų apsisprendimo principą. Jos organizuoti rinkimai į Lietuvos Liaudies Seimą visiškai neatspindėjo lietuvių tautos valios, nes buvo nedemokratiški: surengti esant okupacinei kariuomenei, leista balotiruotis tik bolševikų kandidatams, galimos opozicijos veikėjai suimti, balsuojant imtasi įvairių spaudimo priemonių, rinkimų rezultatai akivaizdžiai suklastoti. Taip sukurtas Seimas tapo SSRS įrankiu. Be to, siekis inkorporuoti Lietuvą į SSRS sudėtį buvo slepiamas iki rinkimų ir jų metu. Be abejojimo, Liaudies Seimas neturėjo konstitucinių įgaliojimų priimti 1940 metų liepos 21 dieną Lietuvos stojimo į Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungos sąstatą deklaracijos, kurioje, neva klausydamas liaudies valios jis nutarė prašyti SSRS AT priimti Lietuvos SSR į Sovietų Sąjungos sudėtį

¹² J. G. Merrills „International Dispute Settlement“. Cambridge, Cambridge University Press, 1995, p. 1

¹³ „Международное право в документах“, Москва, „Юридическая литература“, 1982, с. 669.

¹⁴ „Lietuvos okupacija ir aneksija, 1939-1940: dokumentų rinkinys“, Vilnius, „Mintis“, 1993, p. 43.

¹⁵ Žr.: „Tarybų valdžios atkūrimas Lietuvoje, 1939-1940: metai: dokumentų rinkinys“, Vilnius. „Mokslas“, 1986, p.p. 99-101.

¹⁶ Žr.: Harris „Cases and Materials on International Law“, London, Sweet & Maxwell, 1991, p. 827.

¹⁷ „Lietuvos okupacija ir aneksija, 1939-1940: dokumentų rinkinys“, Vilnius, „Mintis“. 1993. p. 98.

„sajungine respublika tais pačiais pagrindais, kuriais įeina į TSRS Ukrainos, Baltarusijos ir kitos sąjunginės respublikos.“¹⁸ SSRS AT 1940 metų rugpjūčio 3 dieną priėmė Įstatymą apie Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos priėmimą į Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungą,¹⁹ kuriame nutarė patenkinti šį Lietuvos Liaudies Seimo prašymą ir organizuoti Lietuvoje deputatų rinkimus į SSRS AT. Taip vienašaliu aktu buvo įvykdyta aneksija, tarptautinės teisės traktuojama kaip prievartinis svetimos teritorijos įgijimas. Beje, Lietuvos aneksija buvo aktas, ne tik įvykdytas prieš jos piliečių valią, bet ir pažeidžiantis tas tarptautinės teisės normas, kurios draudžia okupuojančiai valstybei vienašališkai aneksuoti okupuotą teritoriją.

Labiausiai ginčytinas klausimas, ar 1940 metais tarptautinėje teisėje egzistavo tautų apsisprendimo principas. Šis principas XX amžiuje pirmą kartą įtvirtintas JAV Prezidento Vilsono Keturiolikoje punktu. Juo vadovaudamosios, daugelis Europos tautų po Pirmojo pasaulinio karo sukūrė savo valstybes, taip pat kai kurių ginčytinų teritorijų likimas tada spręstas plebiscitais. 1918 metų vasario 16 dieną paskelbdama Lietuvos nepriklausomybę, Lietuvos Taryba rėmėsi pripažintąja tautų apsisprendimo teise. Beje, Sovietų Sąjunga bandė savo valdžią Lietuvoje pateisinti taip pat pasitelkdama tautų apsisprendimo teisę. Atrodo, tautų apsisprendimo principas jau iš tikro egzistavo paprotinėje tarptautinėje teisėje.

Tačiau literatūroje vyrauja nuomonė, kad tautų apsisprendimo principas iki JTO Įstatų priėmimo buvo daugiau politinė ar moralinė idėja, o ne teisės principas. Vis dėlto, net ir laikant pastarąją poziciją teisinga, reikia pabrėžti, kad kartu su JTO Įstatais atsiradus tautų apsisprendimui, kaip tarptautinės teisės principui, Sovietų Sąjunga pažeidė šį principą tęsdama Lietuvos okupaciją prieš tautos valią ir neleisdama lietuvių tautai spręsti savo politinio statuso klausimo. Tai patvirtina ir 1941 metų rugpjūčio 14 dieną JAV Prezidento ir Didžiosios Britanijos ministro pirmininko pasirašytos Atlanto Chartos nuostatos, kad nebus pripažįstami teisėtais teritoriniai pasikeitimai, neatitinkantys atitinkamų teritorijų tautų valios, kad bus gerbiama „visų tautų teisė pasirinkti tokią valdymo formą, kokios jos nori“²⁰. Taip pat Chartoje buvo išreikštas noras, kad būtų atstatytos suverenios ir apsisprendimo teisės tiems, kam jos buvo prievarta atimtos. Chartos principus pripažino ir Sovietų Sąjunga, jie buvo pakartoti 1942 metų Jungtinių Tautų deklaracijoje, 1943 metų Maskvos deklaracijoje ir kituose to meto svarbiuose dokumentuose. Atlanto Charta įtakojo San Francisko konferencijos darbą ir tautų apsisprendimo sąvokos įtraukimą į JTO Įstatus. Chartos nuostatų analogus galima rasti ir JTO Generalinės Asamblėjos deklaracijoje dėl tarptautinės teisės principų, tad pati Charta laikytina paprotinės tarptautinės teisės dalimi.

Penkta, Sovietų Sąjunga pažeidė sąžiningo įsipareigojimų pagal tarptautinę teisę vykdymo principą. Tai akivaizdžiai matyti iš aukščiau nurodytų daugybės sutarčių nuostatų ir tarptautinės teisės normų pažeidimų. Nesilaikyta dar nuo Senovės Romos laikų žinomos ir visų tautų pripažintos taisyklės - pacta sunt servanda: galiojanti sutartis yra privaloma jos dalyviams ir turi būti geranoriškai vykdoma. Valstybių teise sudarinėti sutartis atitinka pareigą jas geranoriškai vykdyti.

Ir pagaliau, baigiant tarptautinės teisės požiūriu vertinti Lietuvos okupaciją ir aneksiją, kyla šių Sovietų Sąjungos veiksmų kvalifikavimo klausimas. Jie laikytini tarptautiniu nusikaltimu. Tai patvirtina Niurnbergo Tarptautinio karinio tribunolo įstatai ir nuosprendis. Sic šaltiniai dėl visuotinio jų pripažinimo laikytini ir paprotinės tarptautinės teisės dalimi. Tribunolo įstatuose nusikaltimais taikai laikyti „agresyvaus ar pažeidžiančio tarptautines sutartis, susitarimus ir įsipareigojimus karo planavimas, ruošimas, tokio karo pradėjimas ar kariavimas, arba dalyvavimas bendrame plane ar suokalbyje,

¹⁸ „Tarybų valdžios atkūrimas Lietuvoje, 1940 metai: dokumentų rinkinys“, Vilnius, „Mokslas“, 1986, p. 104.

¹⁹ „Lietuvos okupacija ir aneksija, 1939-1940: dokumentų rinkinys“, Vilnius, „Mintis“, 1993, p.p. 396-397.

²⁰ J. P. Kedys „Terorizuojama ir naikinama Lietuva, 1938-1991“, Klaipėda, „Rytas“, 1994. p. 121.

siekiant įvykdyti bet kurį iš aukščiau išvardytų veiksmų.“²¹ Pats Niurnbergo tribunolas savo nuosprendį grindė Tautų Sąjungos Statuto 10 straipsnio, Briando-Kelloggo pakto 1 straipsnio normomis, jų pažeidimą laikydamas tarptautiniu nusikaltimu. Beje, okupacijos metais Sovietų Sąjunga vykdė Lietuvos teritorijoje nusikaltimus žmoniškumui ir karinius nusikaltimus, nurodytus Niurnbergo tribunolo įstatuose.

Kita vertus, Lietuvos okupacija ir aneksija kvalifikuotina kaip tarptautinis nusikaltimas ir pagal kitą paprotinės tarptautinės teisės šaltinį - JTO Tarptautinės teisės komisijos parengtą Valstybių atsakomybės straipsnių projektą. Tarptautiniu nusikaltimu laikomas tokio valstybės tarptautinio įsipareigojimo pažeidimas, kuris yra tiek esminis svarbiausių tarptautinės bendrijos interesų gynybai, kad jo pažeidimą visa tarptautinė bendrija laiko nusikaltimu. Šiuose straipsniuose nurodyti tarptautinių nusikaltimų pavyzdžiai:

„a) rimtas esminės reikšmės įsipareigojimo palaikyti tarptautine taiką ir saugumą, pavyzdžiui, agresijos draudimo, pažeidimas;

b) rimtas esminės reikšmės įsipareigojimo laiduoti tautų apsisprendimo teisę pažeidimas...“²².

Iš: Darius Žalimas. Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimas. Pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę, Vilnius, 1997, p. 38-46.

---

²¹ „Международное право в документах“, Москва, „Юридическая литература“, 1982, с. 669.

²² „Elementair hitcrnationaleal Recht“, den Haag, Stichting Europecentrum. 1993, p. 68.